

І. І. Забокрицький

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук, асист.,
асистент кафедри конституційного та міжнародного права

ОСНОВНИ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

© Забокрицький І. І., 2015

Розглядаються основні аспекти сучасного розуміння конституціоналізму. Досліджуються основні підходи до розуміння конституціоналізму як доктрини обмеження влади, виділяються його елементи. Аналізуються інституційна, нормативна та аксіологічна складові сучасного конституціоналізму.

Ключові слова: конституціоналізм, обмеження влади, складові конституціоналізму.

И. И. Забокрицкий

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ПОНИМАНИЯ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

Рассматриваются основные аспекты современного понимания конституционализма. Исследуются основные подходы к пониманию конституционализма как доктрины ограничения власти, выделяются его элементы. Анализируются институциональная, нормативная и аксиологическая составляющие современного конституционализма.

Ключевые слова: конституционализм, ограничения власти, составляющие конституционализма.

I. I. Zabokrytskyi

KEY ASPECTS OF THE MODERN UNDERSTANDING OF CONSTITUTIONALISM

The main aspects of the modern understanding of constitutionalism are determined. Basic approaches to understanding of the doctrine of constitutionalism as limitation of power and its elements are figured out. Institutional, normative and axiological components of modern constitutionalism are analyzed.

Key words: constitutionalism, government restrictions, elements of constitutionalism.

Постановка проблеми. Як для теорії конституційного права загалом, так і для цього дослідження зокрема, поняття конституціоналізму є одним із центральних. Враховуючи неоднорідність підходів до визначення конституціоналізму як правового явища та плюралізму думок щодо його розуміння, необхідно дослідити різні думки з цього питання та глибше з'ясувати суть цього явища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У теорії конституційного права конституціоналізм виступає одним із центральних, якщо не найголовнішим правовим феноменом. Дискусії щодо визначення поняття конституціоналізму, його основних ознак, моменту його виникнення як правового явища, тенденцій функціонування та розвитку продовжуються в конституційно-правовій науці, досі залишаються актуальними. Питання конституціоналізму доволі широко досліджували такі українські та зарубіжні науковці, як Дж. Білліас, Дж. Волдрон, Т. Гінсбург, Де Сікейра, А. Р. Крусян, Ч. Маклвейн, М. П. Орзіх, М. В. Савчин, О. В. Скрипнюк, П. Б. Стецюк, С. В. Шевчук та інші. Однак сучасна правова наука все ще перебуває на етапі становлення цілісного уявлення про конституціоналізм як правове явище.

Формулювання цілі статті. В зв'язку з цим метою статті є аналіз основних аспектів сучасного розуміння конституціоналізму та формулювання авторського підходу до визначення поняття “конституціоналізм”.

Виклад основного матеріалу С. В. Шевчук зазначає, що “конституціоналізм – це режим функціонування державної влади відповідно до Конституції, причому термін “конституція” у суспільстві, в якому існує конституційна держава (діяльність держави спрямовується тільки для забезпечення певних, нормативно визначених суспільних цілей згідно із загальноновизначеними правовими принципами та нормами) розуміється у широкому сенсі – як Конституція, що заснована на ідеології конституціоналізму” [1, с. 136–137]. Це визначення вказує на те, що конституціоналізм немислимий без наявності конституційної (обмеженої) держави. Справді, про існування конституціоналізму слід говорити не так там, де прийнята Конституція (в розумінні юридичного акту), як там, де існує так звана “фактична Конституція” – реальний стан суспільних відносин, що передбачає певні механізми організації влади. Саме тому дуже доцільним є підхід Р. Тейтел, відповідно до якого конституціоналізм слід розглядати широко, не лише як позитивне право писаних Конституцій, але і як систему фундаментальних правових і політичних норм і практик, які є конститутивними щодо держави [2, с. 57]. Таке визначення робить акцент власне на важливому поєднанні політичних та правових аспектів – концентрація лише на нормативній складовій конституціоналізму без врахування реальної реалізації в політичному житті призводить до ризиків помилкового розуміння конституціоналізму в межах позитивістської правової філософії (як “позитивне право писаних конституцій”), тоді як сучасне розуміння конституціоналізму спрямоване на втілення аксіологічних його аспектів (права людини, верховенство права, демократія та інші). Зрештою, як зазначав В. І. Чушенко, – конституційне право – це право політичне [3, с. 14], а підхід С. В. Шевчука (як режиму функціонування державної влади відповідно до Конституції) нашоухує на думку, що поняття конституціоналізму і демократичного державного режиму є дуже наближеними.

Важливим для розуміння сутності конституціоналізму є і поняття “конституційний лад”. Як зазначає Ф. Веніславський, “практично всі дослідники конституційного ладу вважають, що він втілює в конституційно-правову практику ряд найважливіших, загальноновизначених суспільних цінностей, що зумовлюють демократичність правового статусу особи, демократичні процедури формування, організації й функціонування державної влади, взаємодію різних її органів, вільну діяльність інститутів громадянського суспільства тощо” [4]. О. В. Прієшкіна вказує, що “основи конституційного ладу України – це основоположні принципи організації та діяльності держави, які визначають форму і засоби організації Української держави, забезпечують людині та громадянину відповідний і достатній комплекс прав і свобод та характеризують її як конституційну державу” [5]. На думку В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка, “конституційний лад є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих конституцією і законами, прийнятими на її основі і у відповідності до неї” [6, с. 100]. О. В. Скрипнюк вказує, що “під конституційним ладом України слід розуміти передусім систему відповідних правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із визначенням сутності, змісту та юридичних ознак суспільного та державного ладу України” [7]. Отже, конституційний лад можна вважати такою собі “практикою”

реалізації ідей конституціоналізму. Оскільки його розуміють насамперед як сукупність існуючих правовідносин, то видається доцільним стверджувати про можливість існування конституціоналізму лише за умови реального втілення його ідей в ці правовідносини. Якщо під конституціоналізмом розуміти лише теоретичні ідеї та концепції, то він залишиться не чим іншим, як абстракцією, теоретичною конструкцією, виведеною за межі реально діючого права. Тому вважаємо, що існування конституціоналізму можливе лише за умови відповідності конституційного ладу таким ідеям. В інакшому випадку ми можемо стверджувати лише про наявність державного ладу – тобто певної моделі організації влади, яку не можна вважати обмеженою, а відповідно і державу, в якій така модель існує, – конституційною.

А. Шайо вважає, що конституціоналізм – це обмеження державної влади в інтересах громадського (суспільного) спокою [8, с. 24]. У цій доволі короткій дефініції дещо завуальовані такі важливі ознаки сучасного конституціоналізму, як демократія (оскільки народ є джерелом влади, який відповідно може її і обмежити; саме це, очевидно, мають на увазі під громадським чи суспільним спокоєм) чи верховенство права (для обмеження влади потрібен певний механізм – в сучасному суспільстві лише право може виступати в ролі ефективного обмежувача). Думка ж В. М. Шаповала, відповідно до якої суть конституціоналізму, його змістову основу виражає формула “Конституційно-правова норма + практика її реалізації” [9, с. 26] підтверджує той факт, що конституціоналізм є поєднанням одночасно двох складових – теоретично-нормативної (як певні ідеї, концепції, вчення, доктрини, що втілюються безпосередньо в нормах права) та практичної (реальний стан реалізації першої складової). Цілковито погоджуємось з цією формулою, за умови, що конституційно-правова норма буде відповідати всім принципам, зазначеним вище. Безумовно, практика реалізації конституційно-правових норм є надзвичайно важливою, оскільки конституціоналізм не може існувати абстрактно, ідейно, відірваним від реальних суспільних процесів. Лише за умови ефективної реалізації ідей конституціоналізму можна говорити про його наявність.

На думку Де Сікейра, термін “конституціоналізм” за суттю означає обмеження влади та існування верховенства права [10]. Він стверджує, що конституціоналізм складається з доктрини, пов’язаної зі структурою уряду, розподілом влади, системою стримувань і противаг, а також захисту прав, а отже, незважаючи на різноманітні визначення, які можуть відрізнитись один від одного, ключові елементи конституціоналізму не повинні викликати суперечок: обмеження влади та верховенство права. Автор також висловлює низку думок щодо необов’язковості існування писаної Конституції для наявності конституціоналізму, оскільки “головним є легітимність здійснення повноважень владою, добровільне зобов’язання громадян підпорядковуватись встановленій (або тільки такій, що лише має бути встановлена) системі і добре структурованій організації уряду” [10]. Погоджуємось з цим твердженням, однак вважаємо, що серед ключових елементів автор упустив демократію. Очевидно, що легітимність влади впливає з того, що джерелом влади є народ, який за допомогою форм як безпосередньої, так і здебільшого представницької демократії реалізує владу. Те саме можна зазначити і про установчу владу, оскільки її реалізація (через прийняття конституцій, конституювання суспільних відносин) є чи не найвищою формою демократії. Звідси і спосіб структурно-інституційної організації влади, у якій існують органи з прямою легітимністю (легіслатури як виборні органи) та з похідною (виконавча влада). Недемократичні способи організації влади, хоч і можуть певною мірою дотримуватись верховенства права, не містять цього необхідного зв’язку між владними механізмами і джерелом влади, а тому сумнівно вважати їх конституційними; навіть у разі дотримання прав людини стабільність такої влади з погляду недопустимості перетворення її на свавільну є сумнівною. Саме тому демократія, поряд із обмеженням влади і верховенством права, має бути сутнісною ознакою сучасного конституціоналізму. Слушною є і думка автора, відповідно до якої “концепція конституціоналізму не є універсальна, і історично ніколи такою не була. Були (і досі існують) країни, в яких конституціоналізм залишається лише такою собі формулою, під яку можна підлаштувати будь-які ідеї, які мало стосуються конституціоналізму [10]. Таким чином, це призводить до ситуації, коли Конституція теоретично існує, але не практикується”. Це ще раз

підтверджує думку щодо необхідності поєднання теоретичної та практичної складової конституціоналізму.

Дехто також вважає, що конституціоналізм – це система усіх юридичних явищ, пов'язаних із розробкою, прийняттям та дією конституцій, їх науковими дослідженнями та з'ясуванням конституційності, тобто міри відповідності існуючих суспільних відносин, актів та дій державних і громадських структур вимогам основного закону держави [11, с. 16]. Такий підхід дещо тяжіє до формального розуміння конституціоналізму, і в центр ставить Конституцію як нормативно-правовий акт, а не ідеї та концепції, покладені в основу. Як видно з попередньо проаналізованих думок, у світі конституціоналізм розуміють насамперед як ідею, яка вже може бути втілена у різноманітних формах (переважно шляхом прийняття та реалізації Конституції). Також, відповідно до цього визначення, реальні суспільні відносини, акти та дії державних і громадських структур можуть відповідати вимогам основного закону держави, однак якщо така Конституція не відповідає вимогам, пов'язаним передусім з Верховенством права, то і говорити про наявність конституціоналізму не можна. Нічого не згадується і про обмеження влади.

На думку Бо Лі, конституціоналізм як концепція означає систему політичних механізмів, у якій існує вищий закон (як правило, його називають Конституцією), в якій усе (зокрема, вся система державного управління) регулюється вищим законом, в якій лише воля народу (як правило, через визначені процедури, зазвичай через голосування) може змінити вищий закон, в якій зміни можуть бути внесені рідко в зв'язку зі складністю отримання підтримки більшості населення, в якій існує принцип розподілу влад, стримувань та противаг та незалежна судова гілка влади для юридичного обґрунтування та захисту верховенства Конституції [12]. Як бачимо, такий підхід зосередився на доволі розширеному переліку ознак конституціоналізму – тут наявна і нормативна складова (Конституція), і такі ознаки, як демократія, розподіл влад, та підкреслюється важливість судової гілки влади (хоч безпосередньо тут конституційна юстиція і не згадується, але лише її наявність може допомогти досягти мети забезпечення дієвої правової охорони Конституції (яка шляхом здійснення контрольних функцій забезпечує правильне тлумачення, розуміння та дотримання правових норм Конституції, що становлять основу конституціоналізму); не менш важливим є і загальне судочинство). Також тут бачимо і наголос на конституційній стабільності. Автор також зазначає, що “конституціоналізм не визнає суверенітету законодавчої гілки влади. Натомість, він визнає суверенітет народу. У відповідності до конституціоналізму, законодавча влада не може бути вищою за Конституцію, оскільки сама є створена Конституцією та регулюється нею”. Однак необхідно пам'ятати, що і владу народу потрібно обмежувати (в українській Конституції таким прикладом є норма ст. 74, відповідно до якої референдум не допускається з питань податків, бюджету та амністії [13]; тобто обмеженню підлягає не лише державна влада, а й влада народу). Цікавою є і думка автора, відповідно до якої “конституціоналізм базується на особистому інтересі кожного, що є універсальним для людської природи”. Цей погляд є по суті утвердженням витоків конституціоналізму з певних природно-правових ідей, згідно з якими ця концепція розуміється як щось вище, і саме з неї і бере свої витoki будь-яка державна влада, хоч обмежена відповідно до Конституції.

М. П. Орзіх зазначає, що існують три підходи до визначення поняття конституціоналізму – політичний, філософський та правовий [14, с. 23–24]. У політичному розумінні конституціоналізм – політична організація держави і громадянського суспільства. Він обмежує державну владу, сприяє її самообмеженню. У філософському сенсі конституціоналізм – це філософія юридичного світогляду за постулатами правової держави, що має історико-філософські витoki в теологічній ідеології, ідеях природного права. Цілком слушна думка, враховуючи, що більшість західних концепцій розуміння конституціоналізму мають саме природничо-правові засади, як основу для верховенства права та конституціоналізму. Що ж до юридичного підходу, то він передбачає доктринальну основу (конституційні ідеї та погляди), конституційно-нормативні приписи та конституційні традиції, що зумовлюють конституційну практику. До ознак конституціоналізму автор зараховує: 1) конституційну правосвідомість; 2) конституційно-нормативні постулати (зокрема правові принципи та норми дефініції), які сприймають не як щось застигле, статичне, а

взяте разом з їх доктринальними основами, системою правових цінностей, що відображають концепцію, філософію, сутність Конституції та практики її реалізації; 3) конституційні правовідносини, що передбачають визнання та державний захист прав і свобод людини та асоціацій людей, а також суб'єктивні публічні права та свободи (як такі, що можуть бути спрямовані проти державної влади за позитивною моделлю: громадянин А проти держави); 4) конституційна законність (конституційність), що не обмежується неухильним виконанням законодавства з врахуванням внутрішньої його ієрархії, а є ознакою саме конституційності актів, дій та бездіяльності суб'єктів конституційного права [14, с. 23–24]. Отже, спостерігаємо тлумачення поняття конституціоналізму через його ознаки і спробу структуризації. В будь-якому випадку, розподілення конституціоналізму на певні структурні елементи відповідає загальноновизнаній у світі теорії конституціоналізму. По-суті, пункт 2 є нормативною, а 3 – практичною основою конституціоналізму. Важливим вважаємо виділення конституційної правосвідомості – мабуть, тільки в державі з високим рівнем такої як в пересічних громадян, так і в представників влади можна досягти реалізації засад конституціоналізму. Виділення ж автором конституційної законності свідчить про особливу важливість конституційної юстиції в системі організації та розподілу влади.

Звісно, існування Конституції не обов'язково означає наявність конституціоналізму, за умови відсутності реального втілення його принципів та ідей. Що ж до можливості існування конституціоналізму без Конституції, як єдиного, кодифікованого нормативного акта, то обґрунтування такої видається дуже вдалим на прикладі Конституції Великобританії, яка є сукупністю законів, прецедентів і конституційних угод Великої Британії [15, с. 339–340]. Ця Конституція є певним феноменом, її ще часто називають неписаною, оскільки вона ніколи не була записана в одному акті [16, с. 9]. До джерел Конституції належать, зокрема, акти Парламенту, договори, прецедентне право, доктрина, а також право Європейського Союзу. Як зазначає Ендрю Блік, незважаючи на те, що є різні думки, щодо доцільності існування певної кодифікованої Конституції в Великобританії, спроба здійснити таку була б справді складним завданням [17]. На думку П. Б. Стецюка, неписана Конституція – це дуже рідкісне явище, і її буквально розуміють як групу політико-правових уявлень, концепцій, доктрин, вчень тощо щодо організації державного життя в суспільстві за загальноновизнаними принципами і засадами сучасного конституціоналізму, якими тимчасово керуються у своїй діяльності демократичні органи влади [18]. При тому Конституцію Великобританії він зараховує до змішаних, оскільки значну частку становлять закони. Як зазначає І. Ю. Богдановська, на сучасному етапі помітно зміцнюється і розширюється та частина неписаної Конституції, яку становлять писані статuti [19]. Оскільки всі статuti внаслідок існування принципу парламентського верховенства мають рівний статус та юридичну силу, виникає питання, відповідно до якого критерію можна визнавати статут частиною неписаної Конституції. Як зазначає автор, в англійській правовій доктрині таким критерієм є предмет регулювання цього статуту. Як частини Конституції розглядаються статuti, які регулюють відносини в публічно-правовій сфері. Тому, повертаючись до питання щодо необхідності існування писаної Конституції для конституціоналізму, можемо дійти висновку, що наявність якогось одного нормативного акта, який би називався Конституцією, не є основним критерієм для існування конституціоналізму. Як вже зазначалось, згідно із сучасним розумінням конституціоналізму, основним критерієм є реальне втілення ідей та принципів, а не наявність нормативного акта. Існування в більшості країн світу Конституції зумовлено передусім зручністю для сприйняття та підкреслення значної ролі Конституції, її верховенства. Як зазначає Євгеній Танчев, суддя конституційного суду Болгарії, Конституція певної держави є найвищим актом в ієрархії нормативних інструментів. Прийнята установчою владою, як носієм народного суверенітету, Конституція – на вершині піраміди джерел права [20]. Верховенство Конституції важливе з огляду на такий формальний аспект, як підтримка ієрархії в системі джерел права, оскільки тоді інші нормативні акти повинні відповідати Конституції. Отже, робимо висновок про те, що питання існування писаної, єдиної та кодифікованої Конституції є скоріше питанням логіки побудови нормативно-правових актів, аніж конституціоналізму як правового явища, оскільки останній, як

сукупність природничо-правових ідей, в першу чергу Верховенства права, набагато більше сконцентровано на фактичному існуванні цих ідей в певній державі, аніж на формі, за допомогою якої воно закріплюється. Потреба в існуванні Конституції виправдана ще й з того погляду, що вона має певне символічне значення, як правило, закріплюючи в своєму тексті як основні принципи та засади організації влади, так і основні гарантії прав людини, на основі яких будується правова система будь-якої держави. Недаремно впродовж історичного розвитку ідей конституціоналізму вони втілювались в необхідності існування нормативного акта, що мав би вищу юридичну силу, і часто прийняття такого акта є наслідком суттєвої зміни правовідносин, що існують в державі, часто революційної (особливо це помітно на етапі прийняття перших конституцій в історії світового конституціоналізму). Проте навіть еволюційний шлях розвитку, що може полягати як у прийнятті нових Конституцій, так і у внесенні змін до чинних, свідчить про значну модифікацію (або прагнення до такої) способів та моделей правового регулювання (що чітко простежується в Україні, де після прийняття Конституції 1996 р. вже було кілька змін моделі організації влади з президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської і навпаки; зміна Конституції і відповідно балансу повноважень, передбачених нею, істотно впливає на розвиток правових процесів в державі). Це підтверджується також тим, що конституції за природою тяжіють до стабільності (ми погоджуємось з думкою, що більшість розробників конституцій діють так, наче вони мають існувати протягом довгого періоду, а більшість конституційних теоретиків сходяться в думці, що їх стійкість та тривалість є цінністю; проте на практиці конституції переважно зазнають змін частіше, ніж це задумано [21, с. 112, 123]), і здебільшого передбачають жорсткий порядок внесення змін до них.

Не обов'язковою є і прив'язка до держави – в попередніх наших дослідженнях, зокрема, ми аналізували проблеми формування наднаціонального конституційного права в межах Європейського Союзу [22, с. 73–120]. Отже, ми говоримо про Конституцію в її матеріальному, змістовому аспекті – як про певну сукупність норм, що виконують функції Конституції, належно організовують суспільство. Невід'ємною частиною конституціоналізму є його нормативна складова, і такі норми можуть міститись (як можемо спостерігати на прикладі ЄС) не обов'язково в національному законодавстві, але й об'єктивуватись у формі міжнародного договору, оскільки в межах Європейського Союзу функції Конституції виконують установчі договори та Хартія основоположних прав ЄС. За формою це міжнародні договори, але володіють низкою ознак, що вказують на їх конституційну природу.

М. В. Савчин вказує, що “конституціоналізм є сукупністю ідей та уявлень про роль конституції у суспільстві та відповідне їх втілення у політико-правових відносинах. Інтелектуальною основою конституціоналізму є ідеї обмеження публічної влади та забезпечення основних прав і свобод, гарантією чого виступає судовий конституційний контроль” [23, с. 23]. Отже, наголошується на доктринальній основі конституціоналізму, відповідно до якого це явище органічно розвивалось під впливом різноманітних конституційних ідей. Підтримуємо цю думку, враховуючи, що надзвичайно важливою є аксіологічна складова конституціоналізму – сукупність певних (конституційних) принципів, які по суті є концентрованим втіленням ідейних постулатів конституціоналізму та на яких ґрунтуються не лише конституції в сучасних демократичних конституційних державах, але й їхні правові системи, на вершині яких ієрархічно перебувають конституційні норми та визначають напрями розбудови галузевих норм та принципів. Що ж до судового конституційного контролю як гарантії обмеження влади, то детальніше ці питання ми розглянемо пізніше, в контексті реалізації принципу розподілу влади.

Англомовні словники подають декілька визначень конституціоналізму. Серед них такі: 1) уряд (в оригіналі government – в перекладі з англійської цим терміном позначається не лише уряд, як орган виконавчої влади, а вся система організації влади), в якому влада розподілена та обмежена за допомогою системи законів, яких повинні дотримуватись; 2) конституційна система врядування; 3) врядування відповідно до конституційних принципів; 4) принципи, дух або система врядування відповідно до Конституції, особливо писаної Конституції, вірність та дотримання цієї системи або цих принципів [24, 25]. З цих визначень можна зробити кілька висновків. Передусім

надзвичайно важливими є реальне існування та дотримання конституційних принципів – першочергово тут розуміється верховенство права (оскільки саме за допомогою правових засобів втілюються ідеали, “дух” конституціоналізму) та обмеження влади. Саме “вірність” цим принципам, неухильне їх додержання свідчать про існування конституціоналізму в його інституційному аспекті – створенні системи організації влади, яка була б справді “конституційною”. Як бачимо, в західній правовій традиції термін “конституційний” набуває саме ціннісного значення, субстантивного, а не формального.

Багатоаспектність терміна “конституціоналізм” можна пояснити і тим, що, як зазначає Дж. Волдрон, “конституціоналізм означає різні речі в різних умовах – його можна розглядати і як англійську прихильність до парламентського суверенітету, як і американську до судових обмежень на законодавчу владу; проте, незважаючи на різницю між англійським і американським конституціоналізмом, ми можемо стверджувати, що конституціоналісти в обох державах захищають форми політичного структурування, що обмежують владу різними способами” [26, с. 4–5]. Це ще раз підтверджує нашу думку про те, що конституціоналізм сам по собі є універсальним явищем, певним набором принципів, ідей та уявлень. Способи ж та моделі його реалізації є надзвичайно різноманітними – це можуть бути як республіки, так і конституційні монархії, унітарні держави та федеративні з вертикальним поділом влади, президентські та парламентські способи правління. Кожна держава відповідно до тих чи інших національних традицій вибирає певну конституційну модель організації влади, і звідси популярність термінів на зразок “американський”, “англійський”, “французький” конституціоналізм. Проте сама суть конституціоналізму як втілення верховенства права та обмеження влади залишається незмінною, і звідси надзвичайно влучним є визначення конституціоналізму як “вірності” конституційним принципам та ідеям.

Висновки. Безумовно, ми розуміємо, що поняття конституціоналізму надзвичайно складне, комплексне, багатоаспектне, яке навряд чи можна повністю охопити однією дефініцією, однак спробуємо, на основі узагальнення різноманітних підходів, сформулювати власне визначення конституціоналізму, під яким пропонуємо розуміти основу на західній цивілізаційній та правовій традиції доктрину обмеження влади, що органічно охоплює інституційну (система взаємопов’язаних та взаємозбалансовуючих органів), аксіологічну (низку принципів, які є концентрованим втіленням конституційних цінностей) та нормативну (систему об’єктивованих правових норм, спрямованих на регулювання владних відносин) складові, а також практичне їх втілення в суспільстві, яке зорганізувалось з метою оптимальної реалізації суверенної влади, що природно належить йому загалом та кожному із його членів зокрема.

1. Шевчук С. В. *Основи конституційної юриспруденції*. – К.: Український центр правових студій, 2001. – 302 с. 2. R. Teitel. *Transitional justice and the transformation of constitutionalism. Comparative Constitutional Law (Research Handbooks in Comparative Constitutional Law) by Tim Ginsburg*, – 680 p., P. 57–76. 3. Чушенко В.І., Заяць І. Я. *Конституційне право України: підручник*. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2007. – 488 с. 4. Веніславський Ф. *Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України. Право України*. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pruk/2010_2/14.pdf 5. Прієшкіна О. В. *Основи конституційного ладу в системі Конституції України // Часопис Київського університету права*, 2010, N 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kul-lib.narod.ru/bibl.files/chas2010/4/93.pdf> 6. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. *Конституційне право України: за ред. В. Ф. Погорілка*. – К. – 432 с. 7. Скрипнюк О. В. *Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії // Вісник Центральної Виборчої комісії N 4 (14), 2008 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2008_4/visnik_st_14.pdf 8. Шайо А. *Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг.* – М.: Юристъ, 2001. – 292 с. 9. Шаповал В. М. *Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії // Право України*. – 1998. – С. 26. 10. Julio Pinheiro Faro *Homem de Siqueira. What is*

subnational constitutionalism? Stals Research Paper N. 7/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stals.ssup.it/files/stals_Pinheiro.pdf 11. Актуальні проблеми конституційного права України [текст] : підручник. / за заг. ред. проф. Олійника А. Ю. – К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – 554 с. 12. *Во Li. What is constitutionalism? Perspectives, Vol. 1, No. 6.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oysf.org/Perspectives2/6_063000/what_is_constitutionalism.htm 13. Конституція України від 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> 14. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / М. П. Орзіх, М. В. Афанасьєва, В. Р. Барський [та ін.] за ред. М. П. Орзіха. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 272 с. 15. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с. 16. Barnett, H. (2005). *Constitutional and Administrative Law* (5 ed.). London: Cavendish. – 827 p. 17. Dr. Andrew Blick . *Codifying – or not codifying – the UK constitution: A Literature Review . February 2011.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.parliament.uk/pagefiles/56954/CPCS%20Literature%20Review%20\(4\).pdf](http://www.parliament.uk/pagefiles/56954/CPCS%20Literature%20Review%20(4).pdf) 18. Стецюк П. Б. *Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: посібник для студентів.* – Львів: Астролябія, 2004. – 232 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?i=195> 19. Богдановская И. Ю. *Классификация конституций стран “общего права” // Право: Журнал Высшей школы экономики* 2012, № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/hse/data/2013/02/23/1306542300/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%202012-1-9.pdf> 20. *Supremacy of Constitutions in the Context of Constitutional Pluralism. Professor Evgeni Tanchev, Judge at the Constitutional Court of Republic of Bulgaria.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enelsyn.gr/papers/w4/Paper%20by%20Prof.%20Evgeni%20Tanchev.pdf> 21. Tom Ginsburg, *Constitutional Endurance. Comparative Constitutional Law (Research Handbooks in Comparative Constitutional Law)* by Tim Ginsburg, 680 p., pp. 112-125. 22. Забокрицький І. І. *Конституціоналізація джерел міжнародного права: національні та наднаціональні аспекти: [монографія] / І. І. Забокрицький.* – Львів: Ліга-прес, 2015. – 232 с. 23. Савчин М. В. *Конституціоналізм і природа конституції: Монографія.* Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2009. – 372 с. 24. *Constitutionalism – the Free Dictionary* by Farlex [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thefreedictionary.com/constitutionalism> 25. *Constitutionalism – Collins Dictionary.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/constitutionalism> 26. Waldron, Jeremy, “*Constitutionalism: A Skeptical View*” (2010). Philip A. Hart Memorial Lecture. Paper 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scholarship.law.georgetown.edu/hartlecture/4/>.